

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No.

८६ म-१

F-24

Title

जलितय विस्तार रेखा

Author

Extent

१२ पत्र

Age

सं. १८८२

Subject

विज्ञान

No ६३१७

पत्र. १२-

नं० ट ११
प्राचीन हिंदी टीका
१२ वल्लभा
विद्या
अनेक
६०६१२

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीमद्भगवद्गीता
अध्याय १२
योगोक्तं श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुन उवाच
अहं कुरुक्षेत्रे भिक्षुं
पाशेन बद्धमस्मिन्
सर्वभारं धत्तवान्
तव प्रसादात्पुनश्च
मया युद्धार्थाय
संन्यतः प्रव्रजम्
असौ मे ब्रूयान् योगोक्तं
मया श्रुत्वा तव प्रसादात्
संन्यस्य मामुपशान्तिं
दास्यसि मे वद
संन्यस्य त्वमेव योगोक्तं
मया श्रुत्वा तव प्रसादात्
संन्यस्य मामुपशान्तिं
दास्यसि मे वद
संन्यस्य त्वमेव योगोक्तं
मया श्रुत्वा तव प्रसादात्
संन्यस्य मामुपशान्तिं
दास्यसि मे वद

वाणिनीयादीनां टीका नं० ट ६
पृष्ठ १२

१
१
ॐ श्रीगणेशाय नमः कृष्णकमलयन्त्राक्षं नत्वा भ
क्तवत्सलं पाणिनीयमन्त्रो शिस्तान्नस्याव्याख्या वितन्व
ते १ अथ शिस्तप्रवक्ष्यामि अत्राप्यशब्दोऽग्रानन्तर्ये
अन्तर्ये गौतमो मंगलार्थे च वर्तते मंगलं हितं न हितं तृती
यमहं तं केवलं शिवं शान्तं यदस्याग्रे च यन्मध्ये यच्चान्तो प्र
तिष्ठितं तस्मादादावन्ते मध्ये च तदनुष्ठितं तदुपनिष्ठितं
तमभवन्ति वागाय्यायने मन्त्रायायने प्राणायाया
यने तथा ध्येनारो अहरमोदमाना अपहृतपायमानो हर
भवंति बलमो जो धानिं वीर्यं चादिगंधं तिस्त्रापुष्यमारो
गंधं चादिगंधं तिस्त्रपुनरंति मृत्युं ब्रह्मसायुज्यं चामुवंसि
वेदाध्ययनानन्तरं अंगपाठस्य विहितत्वात् तथा च म
हाभाष्ये ब्राह्मणस्य निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदो
ध्येयो ते यश्चेति निष्कारणमिति प्रयोजनमनपेक्षे

तुल्यः तेषु च शिखा प्रथम शिखायाऽनंतरं कल्प एव
ध्येयः नान्यानीति श्रेयादौ संबंध चतुष्टयं वक्तव्यं न
संबंधाधिकारी प्रयोजन विषयरूपं नत्र चायमेव सं
वधो यद्गतांगो गिभावः नित्य संबंधानि संगान्तरांगि
नः अविधेयं न स्वयमेव पारिणतिर्वक्ष्यति वाच उच्चार
रोग विधि मित्यादिना प्रयोजनं न वरणां सम्यग्
च्चारणं प्रयोजनमपि भाष्ये श्रूयते एकोपि वर्णः स
म्यक् प्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति शिखते
वर्णोच्चारणमनयासा शिखानां प्रकर्षेण वक्ष्यामि
कथायिच्छामि नित्यर्थः पारिणीयं मन्त्रं यथा पारि
णीयमिति न स्येदमित्यर्थं निर्देशो ब्रह्मच्छ शतिस्त
त्रेण ध्रुवप्रत्ययः मन्त्रमिति मन्त्रज्ञाने धातु पारिणी
यं मन्त्रज्ञानं यथा भवति नित्यं निरूपयिष्यामि तैरेव

पा. शि. प्रत्याहारे रत्नसैव परिभाषया अत्रोस्पृष्टायरा
 टी. स्तुतिवनेमस्पृष्टाशरस्मत्तरित्वादि-आण्डित्तसव
 २ रास्यचाप्रत्ययशक्तिचकंठावहाविचुयशाहति
 २ तप्याअन्यतःप्रत्युक्तमंत्रप्रयोजनं यत्तत्रव्याकरणा
 दवगंतव्यं मोनुस्वारइति ननुव्याकरणोशब्दचिंता
 शिदायामपि सैव तप्याचव्याकरणेनैवगताप्यन्ता
 न शिदाअपार्था इतिचेत्सत्यं गोशब्दः सासना
 दिमत्यर्थसाधुरिति व्याकरणचिंत्यते शिदायानु
 गोशब्दः जिह्वाभूलेनोच्चार्येतव्यइतिभेदान्नापार्था
 शिदा शास्त्रागुर्ध्वंविद्यात् शास्त्रमितिशासना
 नोकरणोक्तप्रत्ययअनुपूर्वमिति गुरुपूर्वकक्रम
 पाणिनीयः परामर्शः पाणिनीयमनस्ययदानुपूर्व
 यो गुरुपूर्वकक्रमस्तएवास्येत्यर्थः तप्याचस्वय

मतस्य = तच्छब्देन

स्थिति

मेवग्रंथकृतवदंयामि शंकरः शांकरिप्रदीपादीषु
त्रायधीमनेहति यथोक्तं लोकवेदयोः लोकेवेदे
चसामार्थत्वइत्यर्थः तथाचोक्तं भाष्ये एवमेतौ
किंकाशब्दास्तएववैदिकास्तएवतेषामर्थान्ति
ननुस्वस्वस्यान्तेनैवमकारादयोवर्णासर्वे रपुञ्चार
यन्तएव परस्यान्तस्यनिराकांक्षत्वात् पुनरपिशिक्ता
पाचैत्याशंक्याह प्रसिद्धमपिशब्दार्थमवज्ञान
मबुद्धिमिरिति अबुद्धिमिरितीबुद्धिहीनेरज्ञानबुद्धि
मिर्गुणः प्रसिद्धमपिशब्दार्थमवित्तनंसंनंपुनःप
श्चात् व्यक्तिकरिष्यामि स्याद्विकरिष्यामीत्यर्थः
किंचवाचोच्चारणविधिंवाचोभिः उच्चारणोडङ्गिणोविधिंविधानं
स्याद्विकरिष्यामि ननुविधिरन्यतप्राप्तोत्तिथमः पादिकेसति वा
न्यंत्रंचप्राप्तोपरिसंख्यतिगमिणे इतिभीमासकातांविधिप्रार्थ

तत्रः

पा. ती. श. स्मर्यन्ते तथाचात्रान्यन्ताप्रोत्तरभावात् उत्तन्वाधस्तात् अकार
 टी. दयोवरणस्वस्वस्थानेनैवोच्चारयन्ते इति अत्रोत्पत्तिरपि स्थाना
 ३ स्थाना उच्चारयन्ते तथाप्यप्राप्तांशः कथनीयो प्रदानादिः पदार्थ
 3 विधि शब्दः कति संख्या कस्ते वरणि येर्वागोच्चारणं इत्यत आह क्रियते
 त्रिविधं अत्रैव विवक्षितं शंभवतो मन्त्राः शंभवन्त इति शंभ
 ने सकाशात् मन्त्रा ज्ञाता इत्यर्थः वर्यो वरगो ने यथोक्तैर्लोक
 वेदयो रित्युक्तं तत्र लोके किं संस्कृतविषया एव वरणा उत्सर्वज्ञा
 या विषया इत्याह प्राकृते संस्कृते चापि अपि शब्दान् अयं
 शादिष्वप्येक वरणि संभूतेर्जाताः संज्ञः स्वयं प्रोक्त स्वयं भुवा व्र
 ह्मणा स्वयमेवादेरा प्रकयेरगोच्चारिताः कथं त्रिविधः कथं
 चतुर्विधिरित्याशंकाह स्वविंशतिरेकश्च स्वशब्दोपनाय
 योः स्मर्यन्ते शब्दा विंशतननेति करणो अचप्रत्ययः कथं ते रि
 ति चेत् यथा प्रज्ञानुसारेण विदुरगोति एकविंशतिस्वरा अ

३३३८ एते चत्वारः ह्रस्वदीर्घप्लुप्तसमेदेन द्वादशशंख्याकासंपन्नाः
लकारस्य दीर्घादयो न संनीतिस्मरणात् ह्रस्ववोपदिश्य
ते लकारमेलनेन त्रयोदशसंख्याका ज्ञाना एते डोडो संध्य
दशानि संध्यराणामपि ह्रस्वान्तसंनीतिस्मरणात् दीर्घप्लु
ता एव गृह्यन्ते न एते अष्टौ ८ पूर्वैस्त्रयोदशभिस्सह मिलित्वा
एकविंशतिः २१ स्पर्शाणां पंचविंशतिः २५ कादयो भाव
साना स्पर्शः जिह्वा मूलनालुर्गर्भदंतोष्ठोपरस्परस्पर्शैरभिनि
व्यन्यान्ना विभवं नीतिस्पर्शाः पूर्वैकविंशत्या सह षड्चत्वारिं
शान् ४६ यादयश्च स्मृता एव यो यकारादयश्च संख्याका भे
वंति यरलवशसहं शनि तेषां मध्ये आद्यानां चतुर्नामना
स्य संज्ञा बोध्या उपरितनानां चतुर्णां मूल्याणां निसंख्या बो
ध्या पूर्वसंख्या षड्चत्वारिंशत्संख्या या सह चतुष्यञ्चाशत्सं
ख्या बोध्या ५४ चत्वारश्च यमा स्मृताः यत्प्लुनीति यमः स्वय

पा. श.

टी.
४

मेवोपरमन्नीत्यर्थः केनोयमाः लोकेकुंरवुंउंनुमिति अनन्त
अभवेत्पूर्वोत्पन्नतश्चपरतोयदि तत्रमध्येयमस्तिद्येसवार्
पूर्ववर्गायोः वर्गान्वात्तशसैसार्द्धश्चनस्येर्वापिसंयुक्तान् दृ
ष्ट्वायमानिचर्त्तने आदेशिकमिवाधुगाइति तारदोदव्रजिभ्यां
मन्तेयमोवर्गागमइतिविधीयते अस्माच्छास्त्राच्चत्वारश्चय
मास्मृताइतिवर्गांतरत्वेनोपदेशीयसंयोगशास्त्रान् अथ
चनुरक्षराणामुदाहरणमितिप्रकृत्याअग्निरितियमोगकार
तकाराइति अन्येहयमंवरगांतरमितिभन्यंते तस्याचशोन
कः स्पर्शयमाननुनासिका स्वराच्चेष्टनुनासिका त्वरात्त्य
रेषुस्पर्शेष्टनुनासिकेष्टिनि पूर्वोक्तचतुःपंचाशद्विस्सह
अष्टपंचाशत्संख्याबोध्य ५८ सू० अनुस्वारोविसर्गश्च
स्वरंअनुभवन्तीत्यनुस्वारः चकारानुभागमानुस्वारोव
त्यतिदंत्यमूल्यस्वराननुइति विसर्गइति विविधंस्मृत्यते

त्य=

दिप्यतेतिविसर्गः मू० कव्योच्चापिपराश्रयो इति ककार
पका दो आश्रयस्थानंययौस्तौपराश्रयो ग्रंथाकारउपरिष्ठान्त्व
यमेववक्ष्यामि अयोगवाहाविज्ञेया आश्रयस्थानभागे
नइति अपरोपिपाठः कयाअपिपरोस्मृत्तौ अनुस्वारवि
सर्गयोःपराइत्यर्थः अत्योपिपाठः कव्योच्चापिपराश्रि
नौ ककारपकारौतदाश्रयस्थानंययोस्तौकयाश्रयोचर्श
दादनुस्वारविसर्जनीयाइति पराश्रयो मू० दुस्यसृष्टेतिविज्ञे
येल्लकारप्लुतएव दुष्यसृइत्यनेन ईयत्सृष्टवर्गाधर्मे त
वर्गान्तरंइतिचवक्ष्यामि अचोस्सृष्टायरास्त्वीयदिति तप्या
चोद्भूजः सृष्टंकस्यांस्पर्शातांदुष्यसृमनस्यात्तामिति परा
भक्तिअल्लकारोविद्यते अतएवल्लकारदुष्यसृधर्मवान् च
शब्देनत्रल्लकारोपिबोधः इतिशब्दःश्लोकयादहरार्णवः ल्लका
रइति प्लुतएवचेति ल्लकास्यदीर्घदियोनसंतीत्यधस्तात्परमत
ल्लवर्गाल्लकारप्रत्ययेजाते ल्लकारइतिसिद्धं=

पा.शि.टी. उक्तासमनमाहल्लकारस्तुतएवचेति त्रिमात्रः चकारेणाहल्लवो
 ५ पि ननुवर्गाणां प्रयत्ना आग्नेवह्यते अत्रप्रयत्नविचारो
 ८ व्यर्थउच्यते पुनर्विधानार्थं तावत्तल्लकारोच्चारयितव्याः
 उच्चारितेचल्लकारेलाघवार्थं अत्रयत्नोच्चारितः उर्यष्टमे
 त्रिषांवेतरात् ननुअनुस्वारद्वयंकथं ह्रस्वदीर्घपुनर्भेदे
 त्रिषुमः अनुस्वारादयः पुनोतापंच ऐवैरुपेचाशङ्किः सहे
 त्रियष्टिः चतुष्पदिकथं अनुस्वारोविसर्गश्चेति उद्भूतोपि
 अनुस्वारोअंगमित्यनुस्वरोह्रस्वदीर्घादीर्घह्रस्वइति एवंच
 नः षष्ठिसंख्यासंपन्नाः अथवर्गसंख्याचोद्योत्तरंचिन्त्य
 ते एषांवर्गाणामुच्चारयिताकः कथंचोच्चारयति उच्चारणा
 क्रमश्चकः इत्याह. मू. आत्माबुद्ध्यासमेत्यर्थान् मनो
 पुंतेविचक्षणं आत्माबुद्ध्येति आदित्स्वचंद्रमसाम्प्रत्य
 भयेचंद्रमसोमंडलेअनुदिनंकलयाकलयाप्रतिविंबेत् आदित्यो

यथा चंद्रतामेति चंद्रश्चादित्यनामेति यदा पुनरसावादित्यो य
 प्यायोगमप्रतिविंवित्तो भवति तदा केवलस्वभासोऽवेति कृते ।
 एवमात्मा बुद्धिसत्त्वे योऽशकले प्रतिविंवित्तो बुद्धिनामेति बुद्धि
 आत्मनामेति यदा पुनरसौ यथायोगमप्रतिविंवित्तो भवति ।
 तदा मुद्रो मुक्तः केवलो रंजिरंजनः स्वरूपमात्रज्योतिरवतिष्ठते ।
 सोऽयं हरसाग्विनंदः यदा पुनरसौ प्रच्युतानंदस्व आनन्दार्थी ।
 विषयाननुग्रहं तेमुपरजं मनो नियुंक्ते तदा अर्थार्थार्थो ह ॥ १ ॥
 दम्भानरितपरुषसूचना संवद्दहिंसादिभिर्देवैरजातकाममनु
 क्षां पापमेव संचिनोति यत्तेव द्रुनरवाति रजगादिषु योनिषु य
 मन्त्रेशांतिमुपलभेत् एतद्विषयाणां विषयत्वं अप्यापि कदा
 चिज्जातकामं तदा परावृत्तमात्मनोऽनुसं यथा यथा तथ्यातया
 आनंदोदयो भवति इति अज्ञानद्विषयेभ्यः तस्मिन्निमित्तमन्यमानः
 पुनः रस्तेषु प्रवर्तते विवक्षया विवक्षिततत्संकेतितं सर्वो धर्मवा

क्रो

पा. शि. वषमनुक्रमेण स्मरन्त्यादौ तन्नो मनः सारथिवत्कायाग्निमाहन्ति
टी. सोनुरूपं मारुतं प्रेरयति सारथिर्यथा रथे निबुध्न रथिनानि
६ योजितेति श्रोत्रनेत्रयुग्मं हारश्चिमंश्चतुर्द्विपरमयोऽप्यान्
६ नेत्रयुग्मं विषयानभिहितं हरति तद्धन्तमानमेतद्विषयान्
६ रेभुनदेतदुक्तं देवीवाचमजनयन्त देवा इति देवीसत्यसंहिता
मित्यर्थः मनुकं शरीरेन्द्रियमनो व्यतिरिक्त आत्मा उच्यते द्रष्टृ
त्वादुद्योहि दृष्ट्या व्यतिरिक्तो भवति प्रयोजकत्वात् बुद्ध्यादीति
कर्तृप्रयोज्यातिकरणात्वात् कुम्भरक्त इति त्यायात् शरीरेन्द्रिय
व्यतिरिक्त आत्मा सिद्धः श्रुतेः तस्य हेतुस्य हृदयं समागन्तं क
थमुच्चारयति केन क्रमेणानि प्रष्टुं ह्यस्योत्तरमाह सन्ना
त्मा बुद्ध्या अर्थान्स्वान् समेत्य सम्यगवगम्य अर्थप्रत्या
यनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते मनो बुद्धेर्विवक्षयान्न सम
नो नो युक्तं सन् आत्मा बुद्ध्या अर्थान्स्वान् सम्यगवगम्य

मू० मनःकायाग्निमाहंति तच्चमनोप्रेरितः सन् कायाऽ
ग्निमाहंति शरीराग्निं प्राभिमुख्येनाहंति ७ मू० सप्रेर
यन्निमारुतं सौमिप्रेरितः सन्मारुतं वायुं प्रेरयति (सवा
युप्रेरितः सन्) मू० मारुतस्तूरसिचरन्मन्दं जनयति स्वरम्
प्राग्निप्रेरितः वायुः इरसिचरन्मन्दं स्वरं निष्पादयति
मंदेरकप्रत्ययः मंदमिति मू० प्रातः सवनयोगं चंद्रो गा
यत्रमाश्रितं प्रातः सवनेन योगो अस्थिति प्रातः सवनयोगः
गायत्रं चंद्रो अस्था अयः गायत्रं गायने आच्छादनाच्छं
दः मू० कराठे माध्यन्दनयुगं मध्यमं त्रैलुभातुगं मारुत
इत्यनुवर्तते सवनं चन्द्रश्चरन्वर्गा न जनयति कराठे चर
न्वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति कर्णो सुनप्रत्यये कर्ते कराठ इति
विद्धं मध्यमं युनक्तीति माध्यादितं सवनं भाजं त्रिदुभ्रं
द्योगामितं मू० तारं तानीय सवनं शीर्षरायं जगत्तानुगं

पा. शि. ५ गतः सत् र्धनं पावत ननु परि
 ततो गति मालम्भानः शिरः कपादे
 तावत्कृतान् उक्त प्रमाणान्न वक्तुं शक्यं
 तावत्कृतान् उक्त प्रमाणान्न वक्तुं शक्यं

तृतीयसवनमिति तृतीयसवनभाजं तारं स्वरं र्ध्वं चर
 न् सन् वायुर्जनयति उत्पादयतीत्यर्थः जागत्तं छंदो
 नुगाग्निं जागत्तं छंदो नुग छत्ति इति जागत्ता नुगः शीर्ष
 रायमिति शीर्षं च्छंदसीति स्त्रेण शिरः शब्दस्य स्थाने
 शीर्षं न् ^{भा} द्भावंः शः तत्र भावः शीर्षरायः मू० सोदीर्घो
 मूर्ध्नि विह्नो वक्रमायद्यमारुतः वरान् जनयते सः का
 यो गिनि प्रेरितो वायुरुदीर्घः ऊर्ध्वं इत्यनेन मारुतस्य प्रतिप
 न्नो पुनर्मरुतग्रहणं विस्पष्टं प्राप्ते पत्त्यर्थं तेषां विभागः
 पंचधा स्मृतः इति मूलः यथा जायमानस्य जंतोः तयं र्ध्वं
 निश्चेष्टा अन्नं चेष्टा इत्येते सहजा धर्माः एवं तेषां जन्यमाना
 ना वरान् विभागः विवेकः कैः कारणे भवित्तीत्याह मू० स्व
 रतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः स्वस्थाने हेतुं वा
 रव्यास्यामः मू० इति वर्तविदः प्राहुर्निपुणं जनिवो धनं त

रीपादमाचार्यः आह निपुणतन्निबोधेति वर्णितान्तराचार्याः
वर्णितानां विवेकः पंचधा आहुः तेषां वर्णितानां पंचधा वि
वेके गतिपुणामुच्यमानं भोगी शिष्याः निबोधतश्च एतत् उदात्त
आनुदात्तश्च स्वरितश्च रास्त्रयः ह्रस्वो दीर्घश्चुतश्च इति कालतो
नियमाश्च विहतिमूलः आख्यातिः निर्वचनास्वरास्वतोवा
राज्जनेऽपि निवाहासान् स्वित्युच्यन्ते देर्घा दीर्घः प्रवतान् शुतः
यथासविमुरवस्थानि सोमवंति एवं चराणां अपि बोध्यं सिद्धं
न हेतुन ह्योकेन विवरणेऽपि कालज इति स्वर उदात्तादिः कालो
मात्रप्रभृति त्रिमात्रपर्यन्तः उदात्त इत्युपरि दृष्टापरि गृहीतं
आनुदात्तान् विपरीतः अधस्तान् उदाहृत इत्यर्थः स्वरित इति
स्वरांतरं न स्वरे इत्यनेन स्वरितो ग्राह्यः अज्ञे निव्याद्य उदात्तानु
दात्तविचारः नारदोप्याह उच्चा उच्चतरं नाचानीचतरं तत्
त्रैस्वरेण स्वरसंज्ञायाम् कालान्तरस्वर उच्यते उच्चनीचस्वयोर्मध्ये

पा. शि.
दी.
८

8

साधारणोऽतिश्रुतिः सस्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिज्ञानं निशित
काः त्रयस्वरा इति अथ एवस्वरात्र ग्वेदे पंचयजुर्वेदे सप्त
सामवेदे एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः लुप्तः विष
ममात्रा स्यादित्येते द्विजिः नारदोऽप्याह. निमेषः कालमात्रे
स्यादियुत्कालोऽपि वारुतः इति शब्दप्रकारे अनेन प्रकारेण
कालनो हेतोः स्वरिजः स्यात् विषय एव विभाषामियमः
नारदोऽप्याह. स्वर उच्चा स्वरो नीचः स्वरः स्वरिज एव च व्यंज
नान्वयवर्तते तत्रानिष्टुति सस्वर इति स्थानेन इति युक्त
तदाह अकारः शब्दस्तन्मात्रवीजं उकारो रूपतन्मात्रवीजं
ऋकारस्तन्मात्रवीजं लृकारो गंधतन्मात्रवीजम् ततो
वायवः पंचभूतास्ततः शब्दसह इति वर्णसंस्थिमाह. मू.
कंठावहा विचुयशास्त्रालव्याम्योऽनुजावुपु स्थानं कराडादि
कंठावहाविति अकारहकारो कण्ठोऽकाराद्यनुत्पत्तौ श्रुय

शास्त्रालव्याः इकारवर्गोऽथकारशकारौ चैतेनालव्याः तालु
स्थानादुत्पन्ना उकारानुबंधोवर्गज्ञापयति वर्गादावन्त्यत्रा
पि बुद्ध्यन्तेवमादियु माणिनिरप्याह मराउदिस्सवर्गस्य
चप्रत्ययइति ओदन्नाजिरपि स्पर्शवर्गस्यस्पर्शग्रहणोच
तेयवर्गस्यग्रहणं स्थानेयदिकारइति ओष्ठजाउपू उकारः
एशब्देनपवर्गाः एतेओष्ठयोर्जातौ मू. स्पर्शमूल्यात्ररुदुरवा
त्रकारश्चजवर्गश्चरेशकारौ एतेषांमूर्धन्यस्थानं मू. दं
त्यालुलसास्मृताः लकारश्चजवर्गश्चलकारसकारौ एते
वर्गादंतेषुभवाः मू. जिह्वामूलेतुक्प्रोक्ता कवर्गस्यजि
ह्वामूलीयंस्थानं बोध्यं मू. दंत्योद्योर्विः स्मृतौबुधैः वकारो
दंत्योद्योः दंतेभ्योओष्ठाभ्यां चजातइतिविद्वद्भिः स्मर्यते ए
ऐह्रकंठतालव्यो इति मू. एकारऐकारौकंठतालोरुत्पन्नौ
मू. ओओकंठोष्ठजौस्मृतौ उकारउकारयोः कंठोष्ठस्थानं

पा. शि. बोध्यं मू. अर्धमात्रानुक्तं कंठ्यास्पादेकार एकारयोर्भवेत्
दी. अर्धमात्राकंठाभवति एकारस्य डोकारस्य च सवराग्राहक
र्त्वात् एकारडोकारश्च दावपि गृह्येते अतश्च नृणां मपि संध्य
१ त्वागं च अर्धमात्रासंबन्धनी भवेत् अथार्धं तु त्वेष्टस्याने
मू. अयोगवाहविज्ञेयाः स्यान् भागिनः अयोग
वाहा इति शब्देन अनुस्वारादयश्चत्वारः अनुस्वारविसर्गश्च
कयोश्च ओद्वज्जिरेपि तस्यायोगवाहः अः इति विसर्जनीयः
क्व इति जिह्वा मूलीयः य इत्युपध्वानीयः अं इत्यनुस्वारो
तुनासिकः इत्ययोगवाहः न विद्यते योगः संयोगः वरंगिने
रासहयेषां ते अयोगवाहाः आश्रयस्थानभागिन इति क
करादेराश्रयस्य स्थानं भजंति एवंशीला ये ते आश्रयः स्यात्
न भागिनः कप्यंते अत्येत्तु यमानपि अयोगवाहात्मन्यंते
तेषां मते अयोगवाहशब्दो न प्रशस्तमिति रूढिशब्दश्च

रविदेदितव्याः अनुस्वारस्य स्वरूपं मोनुस्वार इति सूत्रं वदतः
सर्वकृतेनैव दर्शितं मू० अलाबुवीराणां निर्घोषोदन्त्यमूल्यस्व
रानठ अनुस्वारप्रकर्तव्यो नित्यं होशयसेषुच अलाबुवीराणां
निर्घोष इति अलाबुनंवः तस्य वीराणां तस्य निर्घोषः शब्दः
यस्यासौ अलाबुवीराणां निर्घोषः दन्तमूले भवंदन्त्यमूल्यं स्यात्
नं मू० अष्टौ स्यान्ना निवर्णानामुरः केठशिरस्तप्या जिघमि
लंचदन्ताश्च नासिकोद्योचत्तालुच पूर्वाज्ज्ञानां स्यान्ना नामनु
वदस्वरूपमिदं स्वरतः कालतः स्यान्ना नोवर्णानामेदोरूप
तः अधुना प्रयत्नमेदः निरूप्यते प्रकृष्टायत्तप्रयत्नं प्रकर्षण
यत्तः उच्चारणं प्रतिप्रकृष्टादशभिः प्रकारैः सप्रयत्नतः मू०
अचोस्पृष्टायणः लीशाननेमः स्पृष्टाशरस्तप्या अजिति
प्रत्याहारग्रहणं अइउअटलएओऐऽ एते अचसंतकाः अस्पृ
ष्टाः कथ्यन्ते यशितानि प्रत्याहारः यरलवएते ईषदृस्पृष्टाः श

पा. शि. रिनिप्रत्याहारः शब्दस एवेनेमस्पष्टः नेमशब्दः सर्वादिगा
टी. रोसर्वोर्द्धार्थवर्तते तेनअर्धस्पष्टा इत्यर्थः शरस्तथेत्यव
९. यंपादससो मू. शेषंस्पष्टाह्लाः प्रोक्ता हलितिप्रत्याहारः
हकारभारभ्यलकारपर्यन्तां दीव्यतेपरिशिष्यतेतिशेषाः १
१० उपयुक्तादन्त्या इत्यर्थः यराः शरअर्धदस्पष्टा ताडुद्वरिवा
ह्लाः स्पष्टाः स्वस्थानिकायिताः मू. निबोदानुप्रदानतः अनु
प्रदानमितिस्वस्थानादिकंघोषादिकंच अनुप्रकर्षेणादी
यते इतिअनुप्रदानं ओदब्रजिरपिनादानुप्रदानइत्योदब्र
जि अनुप्रदानहेतोवरान्तिनाभेदभृणुत मू. यमोननासि
कानहोनादितोहमयः स्पृताः यमितिप्रत्याहारः अनुना
सिकाइतिस्वनेरधिकाशदनुपाठादनुनासिकाभवंतीत्यनुना
सिकाः अमड-सानमोतनासिकान्विजातीयान् पाणिनि
रप्याह. मुखनासिकावचनोननुनासिकइति अहइति अकारो

रैफहकारो शयसप्रत्याहारग्रहणं कथमवधठधय
 एनेम्रकारदयोनादिनः स्मर्यते नादएयामस्तीतिनादिनः
 पाठान्तरमह. अमोनुनासिकानर्हो अमितिप्रत्याहारः
 अइउचरलएऐडोडौहयवरलराजमडः एनेम् एनेअनुनासिका
 नहोनर्हरेफहकारो असावायसंतोनादिनोहमः स्मृताः
 हकारो मयप्रनादिनः मयममधठधय अस्याच्चपाठवयान्
 आसारेफवर्जितानां विकल्पेनानुनासिकत्वं शोनकोप्याह
 सचादयोपाविहिताविद्वजयः लुनोपधानानुनासिकोपधा
 इति तप्याउकारैश्चेतिकररोनयुक्तोअदन्तोराधितंशांकलेने
 त्रि अकाररेफयोः प्रथमपाठे द्वितीयपाठे हकाररेफयोः अनुना
 सिकत्वप्रतिषेधः मू. ईयन्नादायरागोयम् यराः कथितो ज
 शस्तजकाराघाः शकारेराप्रत्याहताः जबगडदश एनेयणो
 यश्च ईयदुमर्तानादाः मू. स्वासिनस्तखफादयः खफाद

शाः

वा. श्री. य इति खफ छ ठ ध्याः एते स्वासिनः स्वासः एवामस्तीति स्वासि
 नः स्वासघोषाणां नृत्तीयाप्रप्यमानामघोषश्चतुर्थाणां पु
 म्माः शोष्मा इति चोद्वृत्ती ईषच्छ्वासांश्चरो विधान इति मू.
 चरिति प्रत्याहारः ग्रहरां चटनकयशावसर एतान्मनाक
 स्वासानुजानीयाः मू. गोर्धमैतत्प्रचक्षते गोर्वचो धामस्या
 नंगोरर्थस्य निगमतादित्यर्थः अत्र धामशब्देन स्थानं एतच्छ्रुं गृह्यते
 स्वप्नाचक्षते वर्णविदः शास्त्रानुपूर्वमिति उक्ताः वार्ताः अधु
 ना गुरुपूर्वकक्रमेण निरूप्यते मू. शंकरः शाकरी प्रादानदादी
 पुत्राय धीमते शंकरः सखकरः शिवः शांकरो सखकरो विद्या
 अटययेदादि पुत्राय दादिनासिकाकाचित्त्रटविकन्यात्त
 पुत्राय प्रादानदत्तवान् धीमते बुद्धिमते संप्रतिपाणिनिरु
 तिपरं श्लोकमाह येनाक्षरसमाश्रयमधिगम्य महेश्वरात् क
 त्स्त्वव्याकरणां प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः १ मन्त्रप्रकृतस्तुति

पूर्वकंपाणिनेनमस्कारकरांकिर्धुञ्चते अचोस्पृष्टाय
राहन्तियागादिप्रत्याहारैः शिदाग्रधिनाः प्रत्याहाराश्रया
णिनिनाशंकरादधिगम्यव्याकराप्रोक्तं शिदोपकारश्च
प्रत्याहारालोके प्रवर्तिताः अनोयुक्तास्तुतिः अक्षरसमस्त
यइतिप्रत्याहारनाडुः कृत्स्नमिति ब्राह्मंवाहस्यन्यंऐंद्रं
वांद्रंआर्शंचेति येनद्योनागिरःपुंसांविमलैःशब्दवारिभिः
तमश्चाज्ञानजंभिन्नंनस्मैपाणिनेयतमः २ पुंसांजीवानां
विमलैर्गुणावद्भिःगुणाप्रसौगंधमाद्युर्ध्वमारोग्यंहेम्यल
घुत्वंस्यैर्धंचेतिचोच्यते वित्रलयांतीतिवाद्योताःकल्या
रागुशाःकुप्ताःयतःकल्याणशब्दःप्रयुक्तंनसंराजते प्रयोक्ता
चभ्राजमानोभवति देवतासंप्रयोगात्मरुदभुदयचाप्नोति ३
तिशब्दःप्रसंशा अप्यार्थनार्थप्रशंसामाह (तमश्चाज्ञानजं
भिन्नं)तमश्चेति यथोद्यताभास्कदेस्यतिशङ्कतेतमःसंस्त

पा. शि. संभासनिशाचापनीयनेनयाग्रविधौद्रुतुः खलासं
 टी. भूतसंभाससावधेतापनीयने तस्मेतस्मैमीत्रावरुणातपि
 १२ शीत्रवयवेद्वीसिद्धौनमस्तुर्मः तस्यास्यम्रानिः शत्रोभिन्नः
 संवरुणाः शत्रोभवत्वर्षमाशत्रइंद्रोवहस्पतिः शत्रोविसृ
 १२ रुतत्रामः इतिआचार्याह. मू त्रिनयनमभिमुखमेतिसृ
 तामित्यादिश्लोकेनसाक्षात्कृतमिमाह. त्रिनयनमुखादि
 त्रियथाहुः हायाः सिहेनिष्क्रामानि त्रियात्रिनयनेनावि
 कृतेत्यर्थः कृतेत्यर्थनांयः पठेत्अधीयनेशोधनादि
 भिर्युज्यते सविः प्रबोदेशेसमासीनः प्राङ्मुखः यवि
 त्रयाणिः आचार्यवान् योवाइमांकल्याणी वाचं देवी
 अहरह अधीनेसइहपापानंहिता महताम्रयेरासंयुज्य
 ने यशस्वी धनीवर्चस्वीभवति स आयुष्मान्भवति स
 सुतं परमानंदं मोक्षारख्यं सुखं लभते त्वर्गादिसुखं परिमितं

कस्तन तस्तेत्यलंशक्यते मोक्षारख्यं सुखं लभते
 अपरिमितं कलंशं परिच्छिन्नं सुखं लभते

